

Fabian Persson

En hjälpande hand

Principiella aspekter på patronage i förhållande till nepotism och meritokrati under stormaktstiden.

Den polske historikern Antoni Maczak har sagt att *"unlike contemporary Europeans, early modern Europeans were prone to take clientage for granted"*.¹ Denna "självlara" företeelse, klient-patronförbindelser, var ett fenomen som byggde på ett fortlöpande utbyte av "favour in return for service".² Grundtanken var att en inflytelserik patron, i utbyte mot tjänst och lojalitet, skulle hjälpa sin klient till befordran eller andra belöningar. Den utomordentliga betydelsen av patron-klient förbindelser har också under senare år rönt alltmer uppmärksamhet.³ Ty det är uppenbart att, som Göran Rystad har konstaterat, *"control of access to the bureaucratic careers entails enormous power"*.⁴

En del svenska forskare har således uppmärksammat patron-klientförbindelser. Så har Björn Asker analyserat klientförbindelser inom den svenska krigsmakten.⁵ David Gaunt har visat hur hovrättsauskultantutbildningen användes av familjen Oxenstierna för att gynna släktingar och klienter.⁶ Arne Losman har kartlagt en stor klientkrets kring Carl Gustaf Wrangel och demonstrerat hur patronen kunde använda sina klienter som förmedlare av t.ex. kulturella och vetenskapliga nyheter.⁷ Utifrån en fallstudie har Svante Norrhem diskuterat patronage vid ämbetstillställningar.⁸ Och klientskapens betydelse uppmärksammas också genom boken *Klient och Patron. Befordringsvägar och ståndscirkulation i det gamla Sverige* (ed Magnus von Platen) som presenterar ett antal svenska historikers syn på klient-patronförhållandet.⁹

Men den svenska forskningen rörande patronage är ändå av jämförelsevis liten omfattningen jämfört med den internationella. Särskilt livaktig har den engelska forskningen varit beträffande patronage under dynastierna Tudor och Stuart. I *Court Patronage and Corruption in Early Stuart England* (Cambridge 1990) har Linda Levy Peck beskrivit klientväsendet som korruption. Här utvecklar hon en analys av klientskapets språkbruk med dess religiösa övertoner. Peck har därtill i *Northampton: Patronage and Policy at the Court of James I* utifrån en fallstudie skildrat hur en inflytelserik patron genom ett nät av klienter bygger upp en maktsfär. Klienterna knyts i många fall till patronen genom de specifika ämbeten denne innehar.

Hur en länk mellan patron och klient (en sponsor eller "broker") kunde verka har visats genom A G R Smiths studie *Servant of the Cecils. The Life of Sir Michael Hicke* (London 1977). Andra viktiga bidrag har skrivits av G E Ayl-

mer, Geoffrey Elton, Kevin Sharpe, David Starkey och Wallace MacCaffrey. Den klassiska studien av politiskt 1700-tals patronage (*The Structure of Politics at the Accession of George III*) skrevs redan 1929 av sir Lewis Namier.

Franskt sextonhundratalspatronage har granskats av Sharon Kettering i *Patrons, Brokers and Clients in Seventeenth-Century France* (Oxford 1986) medan polskt 1600-tals patronage har studerats av Antoni Maczak.¹⁰

Detta stora internationella intresse har även yttrat sig i att konferenser om klient-patronförhållanden har hållits bl.a. i München 1984, i Hannover 1986 och i Cambridge 1987. Tre samlingsvolymerna har publicerats på grundval av material från dessa konferenser: *Klientelsysteme im Europa der Frühen Neuzeit* (ed Antoni Maczak) München 1988, *Patronage und Klientel, Ergebnisse einer polnisch-deutschen Konferenz* (ed Hans-Heinrich Nolte) Köln 1989, och *Princes Patronage and the Nobility. The Court at the Beginning of the Modern Age* (ed Ronald G Asch & Adolf M Birke) Oxford 1991.

En av orsakerna till detta växande intresse för klient-patronförhållanden torde vara att studiet av klientrelationer kan vara både omvälvande och nyskapande. Ty när klientskapens roll uppmärksammas och analyseras, förändras ofta på ett drastiskt sätt många tidigare teorier om samhällsstrukturen. Övergripande teorier kan nyanseras. Fenomenet patronage medför exempelvis avsevärda komplikationer för en tidigare rådande syn beträffande svenskt sextonhundratals där man lyft fram denna tid som en byråkratiseringsepok som i viss mån varit oväntat modern.¹¹

Mot bakgrund av fenomenets betydelse och det stora internationella intresset ter det sig naturligt att ställa frågan om vilka människor som egentligen befordrades genom patronage — hur fungerade fenomenet i detta avseende? Särskilt viktig blir denna frågeställning mot bakgrund av att det funnits starka nedlåtande tendenser visavi klienters duglighet och kapacitet rent generellt. Det är också dessa frågor som artikeln kommer att behandla.

Det måste dock betonas att patronage i sig inte kan användas som någon övergripande teori, vilket också poängteras av Antoni Maczak och Anthony Molho.¹² Ty patronage är så mångtydigt och föränderligt att det sagts att varje generalisering om detta fenomen alltid finner sin motsats i något fall.¹³

Den polära synen — och mothypoteser

*Jag skulle söka mig en mäktig skyddspatron,
och murgrönsrankan lik, kring härskarens person
och stam mig slingra upp i bukter ifrån marken,
och hugga mina klor i sprickorna på barken,
och söka där i lönn få dia livets saft,
men inte ta mig fram ett fjät med egen kraft?*

Den uppmärksamhet som vederfarits patronage har ofta varit av en negativ karaktär då man betraktat patronage som något som satt meritokrati ur spel. I debatten om patron-klientförhållanden råder således en viss motsägelsefullhet om fenomenets följder. Samtidigt som man är väl medveten om vissa enskilda klienters duglighet så karaktäriseras ändå patronage ofta som icke meritokratisk korrupktion.¹⁴ Det korrupta patronagesystemet ställs inte sällan i direkt motsatställning till meritokrati.¹⁵ Björn Ryman har poängterat att *"en klient favoriseras framför mer meriterade konkurrenter"*.¹⁶ Denna polära syn återfinnes tydligare hos Björn Asker som har sagt att klientväsendet motverkade befordran av dugliga ämbetsmän och och därigenom *"bidrog systemet till att undergräva samhällselitens ställning"*.¹⁷

Men innebar systemet med klienter och patroner bara ruttenhet och befordran av smickrande oduglingar? Det är en fråga av vikt med tanke på fenomenets betydelse under den tidiga moderna perioden. Linda Levy Peck har karaktäriserat patronage som *"that ubiquitous relationship that permeated early modern political, social, economic and artistic life"*.¹⁸ Betydelsen av patronage i Sverige har betonats t.ex. Kurt Johannesson som skrivit om *"detta system av patron och mecenater som förklarar så mycket av samhällslivet och konsternas språk under 1600-talet"*.¹⁹

En grundtanke i denna artikel är att fördömandet av patronage som en duglighetens motpol ofta grundar sig på sammanblandning av patronage med nepotism och ämbetsköp.²⁰ Även Svante Norrhem har betonat att patronage ofta sammanblandas med andra viktiga befodringsätt som nepotism: *"tyvärr har många historiker som under senare år ägnat sig åt att studera patron- och klient-system blandat samman det senare med släkt- och vänskapsförbindelser, eller glömt att betona vikten av familjerelationer"*.²¹

Min hypotes är dock att även om patronage är en form av korrupktion kan *tillämpningen* av patronage innebära att dugliga belönas.²² Det är av vikt att minnas, vilket indikerats ovan, att 1600-talet inte var en tid då befodrningar skedde primärt meritokratiskt (om nu detta någonsin varit fallet).²³ Alternativ till patronage som metod för att fylla vakanta ämbeten kunde vara befordran utifrån nepotism eller ämbetshandel. Det är utifrån denna verklighet man bör bedöma patronage som verktyg för duglighetspremiering.

Medan patronage och meritokrati har framställts som polära motsatser har sålunda patronage och nepotism framställts som varande samma fenomen. Mina utgångshypoteser (som redan berörts ovan) är däremot att:

1. Patronage rymmer meritokratiska inslag.
2. Det finns väsentliga principiella skillnader mellan patronage och nepotism.
3. Dessa principiella skillnader utesluter inte att patronage, nepotism (och även kommers) förekom i olika blandningar i realiteten.

Artikeln ägnas åt en analys av dessa tre hypoteser. Tonvikten ligger på patronage medan meritokrati och nepotism jämförs med detta. En fjärde viktig, ehuru snarast *komplementär*, befodringsprincip, ämbetshandel, berörs kortfat-

tat. Basen för mina principiella reflexioner är dels internationell forskning, dels en egen empirisk analys av ett klientöde samt egen forskning om det svenska hovet.²⁴

Vad kännetecknar meritokratisk befordringsgång?

För att konstatera eventuella skillnader och likheter mellan patronage och meritokrati bör vi först ställa frågan vad meritokrati är. Den mest välkända definitionen av meritokratisk befordringsgång återfinnes sannolikt hos Max Weber. Han betonar starkt ämbetsmännens expertkompetens som utslagsgivande vid utnämningar i en idealbyråkrati. *"Office holding is a 'vocation'. This is shown, first, in the requirement of a firmly prescribed course of training, which demands the entire capacity of work for a long period of time, and in the generally prescribed and special examinations which are prerequisites of employment"*.²⁵ Vidare skall ämbetet inte ses som något att utnyttja för egen vinning.²⁶ Därtill skall ämbetsinnehav inte medföra krav på speciell lojalitet mot någon enskild person.²⁷ Ett sådant reglerat och opersonligt förfarande var dock mycket ovanligt under sextonhundratalet.²⁸ Beträffande England har G E Aylmer konstaterat att *"In no respect were seventeenth-century officials further removed from modern civil service than in the way they were appointed. Advertisement, examination, formal interview, and professional qualifications are today so much a part of the mechanism for filling posts in government service that it is hard to think back to the time when such methods were unknown."*²⁹

Weber betonar också att denna definition avser den moderna idealtypiska byråkratin som sägs taga sin början i 1700-talets Preussen.³⁰ Detta innebär inte att befordringsgången var något som icke debatterades i sextonhundratalets Sverige. För att i viss mån pröva användbarheten av Webers definition kan jag helt kort referera till dåtida debatt och senare forskning i detta ämne.

Tidigare forskare som P J Edler och Göran Rystad har beträffande befordringar i hög grad inriktat sig på frågan om adeln ägde företrädesrätt till ämbeten.³¹ Ty i Gustaf II Adolfs konungaförsäkran 1611, adelsprivilegierna 1612 och regeringsformen av år 1634 reserverades de högre ämbetena för adelsmän.³² En reaktion mot detta återfanns i stridsskriften *Furstelige glasögon* från 1650: *"Löper man alla collegierne snart sagt igenom finner man ett stängsel och emotspiere för sigh, som säijer, dw kan icke der ankommas, emädan som dw icke nobiliterat är: Seendes sålundha på ingens mans dugligheet, håller hwadh han förtient hafwer, uthan huru lyckan med honom spelar"*.³³

Vid ett flertal riksdagar under 1600-talet debatterades våldsamt frågan om hur ämbeten skulle fördelas.³⁴ Lågadeln fruktade att den skulle utestängas från de högre ämbetena av högadeln. Ett argument mot ett högadligt monopol på högre ämbeten var att duglighet och inte börd borde beaktas. Drottning Christina myntade ett välkänt citat härom i samband med protesterna mot den lågätade Johan Adler Salvius utnämning till riksråd — då man vill få *"gode råd,*

då frågar man intet efter 16 ahner".³⁵ Liknande tankegångar återfinns vid riksdagen 1664 då adeln krävde att man vid tjänstetillsättningar endast beaktade "ära, dygd och meriter".³⁶ Denna luddiga och tånjbara formulering samtyckte de dåvarande riksförmyndarna i princip till (efter att ha fört in det betydelsefulla tillägget att tjänster inte skulle tillsättas enbart efter bördens).³⁷ Det bör också understrykas att frånvaron (i stort sett) av formella mer specificerade krav vid de flesta tjänstetillsättningar bör ha påverkat tillvägagångssättet.³⁸ Som Asker skriver, "i brist på fasta meritvärderingsprinciper blomstrade klientväsendet på alla nivåer i statsapparaten".³⁹ Även Ingvar Elmroth har sagt att 1600-talets befordringssystem "inte i nämnvärd grad tyngts av formella kompetenskrav".⁴⁰

Vid diskussioner om begåvningsurvalet i skolor och universitet växlade bedömningsgrunderna.⁴¹ Sålunda ville biskopen Johannes Gezelius belöna moraliska lärjungar även om de inte var påfallande intelligenta medan Axel Oxenstierna och Magnus Gabriel De la Gardie var anhängare av en hårdare gallring inom skolväsendet — då det var av största vikt för riket att hjälpa fram begåvningar. Emellertid borde vid denna gallring fattiga lärjungar och lärjungar med borgerlig bakgrund rensas ut.⁴²

Nils Runeby har uppmärksammat dåtida skrifter angående meritokrati av Ogier Ghiselin de Busbecq och Georg Stiernhielm.⁴³ Flamländaren Busbecq beskriver det meritokratiska system som han anser råda i det Ottomanska väldet. Där "sultanen själv utnämner alla till deras ämbeten och poster, och han tar därvid ingen hänsyn till rikedom eller bördens falska sken, till någons anseende eller till mängdens dom, utan det enda som är utslagsgivande är duglighet, karaktär, begåvning och talang".⁴⁴ Detta kontrasteras av Busbecq mot förhållandena i västeuropa: "för duglighet gives ingen plats, allt är avhängigt av bördens".⁴⁵ Även Stiernhielm betonade att det fanns personer som adlas av sin förtjänst och personer som "betraktas som adel på grund av förfädernas anor".⁴⁶ Beträffande kommers säger Stiernhielm att "ämbeten bliva ej med rätta försålda av furstarna".⁴⁷

Efter dessa påpekanden angående den dåtida debatten och Webers tankegångar ställer jag två frågor: Är det av intresse att diskutera meritokrati under sextonhundratalet — och vilka definitioner på meritokrati kan vara fruktbara för ett studium av svenskt sextonhundralat?

Jag anser att det är möjligt att diskutera meritokratiska drag i sextonhundratalets Sverige med utgångspunkt från patronage. Därmed blir Webers definition inte en god utgångspunkt. Det Weber sade sig beskriva var en idealtypisk modern byråkrati. Trots att byråkratiseringsprocessen betonas av många historiker som ett viktigt drag i 1600-talets utveckling är de Weberska definitionerna fjärran från dåtida realiteter. Under denna period saknades i hög grad Webers fasta, reglerade och opersonliga examinationer för att pröva sökandens kvalifikationer.

Vilket urval gav de olika principerna?

Det är uppenbart att ett meritokratiskt system förutsätter *konkurrens*. Det skall kunna finnas ett flertal kandidater till olika poster. Urvalet av dessa kandidater får inte begränsas genom en alltför snäv rekryteringsbasis. Därtill skall det vara möjligt att "sälla bort" de kandidater som ej håller måttet. Hur motsvarar patronage, nepotism och kommers *dessa krav?*⁴⁸

Låt oss börja med undersökningens utgångspunkt — patronage. Långvarigare klientskap var uppbyggda på en personlig relation mellan klienten och patronen. Detta är ett drag som starkt betonas i studier av patronage.⁴⁹ Denna relation kunde inledas på en mängd olika sätt t.ex. genom tjänstgöring, dedikation av skrifter, hänvändelser i brev, gamla vänskapsförbindelser etc. Det fanns således ett antal olika sätt att etablera en patron-klient relation. Det fanns också i de mönsterbrevsamlingar som studerades i skolorna exempel på korrespondens mellan klienter och patroner.⁵⁰ Detta sammantaget innebar att ett stort antal personer (studenter, ämbetsmän etc) kunde försöka upprätta en klientrelation. Ett stort antal människor ur olika kategorier kunde alltså söka sig till patroner för att av dessa erkännas som klienter — vilket gav möjligheter till ett stort urval.

När människor flockades kring de mäktigaste patronerna för att få bli deras klienter medförde denna konkurrens även en viss utslagning. Om det var hård konkurrens innebar detta naturligtvis hinder för att en klient helt fritt skulle kunna välja sig en patron.

Därmed kommer vi in på att även patroner konkurrerade med varandra. Olika patroner hade olika stort inflytande under olika tider. En klient kunde sällas bort genom att han inte hade någon möjlighet att få en riktigt inflytelserik patron. Så skrev t.ex. Anders Graan å sin styvfader Samuel Stehens vägnar till hovmarskalken Bengt Rosenhane. Rosenhane hade lovat att tala med kungen för Samuel Stehens räkning. Graan skriver "*jagh försäkrar att Es Nåde exercerar häruthinnan ett Christmildt wärck, efter han (Samuel Stehen) elliest inga Befordrare hafwer, som sigh för honom uthlägger, uthan äre dhe medh så många Clienter belastade, att raaden till Samuel Stehen seendt komma tohde.*"⁵¹

Givetvis finns det begränsningar i detta "fria" urval. Det bör påpekas att urvalet av klienten inte alltid gjorts av patronen själv. En patron kunde nämligen ärva klienter från sina föräldrar eller från sin företrädare i ämbetet. Detta är tydligt exempelvis när residenten Martin von Böckeln hävdade — sedan Bengt Rosenhane utnämnts till hovmarskalk — att både Rosenhanes far samt Rosenhanes företrädare som hovmarskalk varit Böckelns patroner.⁵² Ett annat exempel är den unge Gustaf Duwall som fått order av sin far att söka upp hovmarskalken Bengt Rosenhane och lita på denne "*som en god patron och sina föräldrars myke goda vän*".⁵³ Detta hör samman med den betoning på lojalitet över generationer som fanns i patronage. Innehav av ett ämbete kunde också medföra att de underlydande förväntade sig att deras överordnade skulle vara be-

redd att fungera som deras patron.⁵⁴ Sådana förfaranden påverkar naturligtvis även urvalet.

En av de viktigaste principer som kunde sätta patronage ur spel var emellertid *nepotism*. Till att börja med — *nepotism begränsar radikalt urvalet*. Se t.ex. kammarherren Johan Ekeblads klagan i ett brev till fadern från 1660 — *"Min käre farkär vet fulle, att jag har det felet, att jag intet kan gå och kneckta och oppvakta våra knopar, som tycka de ha gjort en alltförstor nåd, när de engång sett på en, i synnerhet i denna tiden, som makten står i deras händer, så att den som nu intet är brorson eller syskonebarn, så må han ha god dag."*⁵⁵

Denna syn på nepotismen som ett sätt att begränsa rekryteringen till en mycket liten krets återkommer. Det var inte bara Johan Ekeblad som kritiserade förmyndarregimen för nepotism.⁵⁶ I ett brev till sin kusin hovmarskalken Bengt Rosenhane skriver 1672 den unge adelsmannen Åke Sparre att han inte har lust att återvända till Sverige förrän kungen blivit myndig. Ty — *"dhe stoore herrarna som nu mästa machten om händer hafwa recommendera sina och gifwa dem hwad som dem teckes, sedan är een ahnnan som intet är så rijker eller har så många Promoteurs Sujet att leefwa under dens Commendement som ingenting bättre kan wara eller större Esprit kan hafwa"*⁵⁷

Men att släktingar hjälper varandra var samtidigt inte något främmande för denne missnöjde adelsman. Ty några år senare skriver samme Åke Sparre till samme Bengt Rosenhane. Nu ber Sparre sin "très chère cousin" hovmarskalk Rosenhane att inför kungen rekommendera brodern Bengt Sparre till en vakant post vid hovrätten. *"... efter migh nogsampt och heel wäll är kunnigt hwad för ett gådt hiertelaagh min k. Brodher (dvs Bengt Rosenhane, min anm) har emooth alle raisonnabile menniskior och i synnerheet emooth sina slechtingar och närförwandter."*⁵⁸

Ingvar Elmroth har demonstrerat hur omöjligt det var att besätta poster endast internt inom adeln. Elmroths utgångspunkt är i princip den svenska adelns oansenliga numerär. Eftersom adeln var så fåtalig skapade detta problem i synnerhet för adelsmän (som Axel Oxenstierna) med principinställningen att alla högre ämbeten borde besättas med adelsmän.⁵⁹ Det fanns ingen möjlighet för den svenska adeln i början av 1600-talet att klara detta och i samband med arméns och förvaltningens expansion under detta århundrade blev denna omöjlighet allt tydligare. Endast genom intensiv nyadling kunde de flesta högre ämbeten fortsätta att innehas av adelsmän under hela stormaktstiden.⁶⁰ Detta visar än tydligare hur nepotism med snäv begränsning till den yppersta högadeln (såsom hävdas av Johan Ekeblad och Åke Sparre) skulle giva ett mycket litet antal personer att välja bland.

Vilken sällning företogs?

Nepotism begränsar inte bara urvalet av kandidater till en post, den hämmar själva konkurrensen. Klienter beroende av patronage befinner sig nämligen i

en helt annan situation än de som befordras via nepotism. För av naturliga skäl reser nepotismen starka barriärer mot utsällning. C Northcote Parkinson har träffande sagt apropas mycket nära släktingars karriärer att *"relatives cannot afford to have failures in the family. --- Their own credit is involved, to some extent, in your success."*⁶¹ Detta citat fångar en essentiell skillnad mellan nepotism och patronage. En aristokrat som greve Magnus Gabriel De la Gardie kunde övergiva misslyckade protégéer men sina egna söner måste han hjälpa till en lysande position. En patron kan *sälla* bland sina klienter. Klientskap var en informell relation utan några bindande kontrakt.

Patroner kan således sälla bland sina klienter och en del patroner *gör även detta*. I min artikel "Att leva på hoppet — om den misslyckade klienten" analyserar jag detta med utgångspunkt från Magnus Gabriel De la Gardies sekreterare och klient Israel Schultz.⁶² Detta faktum leder till en betydande osäkerhet för klienten. En beroendeställning som kan balanseras genom klientens egna insatser och hans sponsorerers handlingar.

Klienten visste att han inte befordrades genom någon självklar automatik — tvärtom kunde han när som helst falla i onåd. En sådan medvetenhet kombinerad med den personligt präglade relationen fick konsekvenser. En medvetenhet hos klienten om denna risk torde ha utgjort en sporre till prestationer för att därigenom vinna patronens bevågenhet. Samtidigt medförde det stora urvalet att en patron kunde ha en mycket stor skara klienter som sinsemellan konkurrerade. Om en klient inte träffade sin patron under en längre period kunde han missa tillfällen att befordras. Detta kommer till uttryck i den vikt dåtiden tillmätte den de facto lobbying som kallades uppvaktning, sollicitation eller anti-chambriering. Hovjunkaren Johan Ekeblad skriver just om risken att inte vara i närheten av sin patron *"den som kommer utur synen, så kommer han utur hugen"*.⁶³

Men motsatt sällning kan även företas av en klient. Han har vissa möjligheter att välja vem han skall inrikta sig på att få till patron. Om klient-patronförhållandet spricker kan en klient försöka inleda en ny klientkarriär. Detsamma kan inte sägas om barn till Axel Oxenstierna eller Magnus Gabriel De la Gardie. Man väljer inte sina föräldrar och man kan inte byta ut dem.

Konkurrens mellan olika patroner om inflytandet påverkade även klienternas situation. Det är inte säkert att en presumptiv klient alltid hade kännedom om vem som hade goda utsikter att fungera som en bra patron. En person som vistades ute i landet hade troligen sämre möjligheter att hålla sig à jour med nyheter från hovet, riksrådet och ämbetsverken. I samband med sina ansträngningar att bli landshövding skrev sålunda Ulf Bonde till Bengt Rosenhane och frågade *"huru, och på huadh sätt, och gienom hwem, digh synnes att iagh det skall kunna begiera"*.⁶⁴ Ett annat exempel på konkurrens mellan patroner erhålles genom hovjunkaren Johan Schütthehielm som skrev till hovmarskalken Bengt Rosenhane angående ett hovrättsassessorat. Bland Schüttheielms motkandidater fanns *"någre som haffwa mächtige Patroner, hwilka för dem arbeta"*.⁶⁵

Ytterligare ett exempel på sådan konkurrens kan belysas genom Magnus Gabriel De la Gardies klient och sekreterare Israel Schultz i dennes reflektioner över sitt eget öde. *"Hurusåsom iag fattig drängh kunna med tiden komma till roo och lijtet brödh, haffuer jag icke kunnat afsee, där doch många för tiden bliffua i dhe nya wunne länder till stätelige charger promoverade, deels af dhem som haffua fölgdt kongl.Mtz. marcher efter deels genom favoriters recommendationer i Rijket, men såsom mig desse twenne medell haffua manquerat, haffuer måst detta ansee och alt patienter tåhla, böönfaller fördenskull underdånigst till höghgrefl Excell.ntz, höghgrefl. Excell.ntz tächtes efter wahnlig höghprjisljg ynnest och nåde, mig i nåder medh ett ringa soulagement framdeels ihågkomma..."*⁶⁶

Därtill kunde en presumptiv patron ta illa upp om klienten sökte hjälp hos någon annan. Så beklagade sig professorn Heinrich Schütz att han missat en möjlig patron: *"om greff Nils Bielke har iag i dessa dagar har förstått som skulle förbemele greffue haffwa sagdt sig myckit illa uptaga att iag härom intet har anhållit hoos honom, och fördenskull wore sinnat sådant mitt upsååt aldeles att hindra."*⁶⁷

Jag har framhållit konkurrens, urval och sällningsmöjligheter som skillnader mellan patronage och nepotism. Det begränsade urvalet och de begränsade sällningsmöjligheterna betonades som utmärkande för nepotism. Nu är dock inte heller nepotism något entydigt begrepp — långt därifrån. Var går gränsen mellan patronage och nepotism om en man gynnar sin hustrus sysslingar? Det torde föreligga en betydelsefull skillnad mellan den allra närmaste släktkretsen och de riktigt avlägsna. Sannolikt ökar möjligheterna att "sälla" bland mer avlägsna släktingar. Likaledes torde det finnas ett större antal avlägsna släktingar än egna söner. Detta antyder (med alla reservationer) att det finns en mängd olika slags nepotism varav en del kan bedömas som synonymt med patronage medan annat skiljer sig mycket tydligt från patronage.

Kommers som motpol och komplement

För att giva en fullständigare bild skall jag nu kort analysera kommers (dvs ämbetshandel) som befodringsprincip. Den kunde vara ett komplement till patronage eller nepotism men samtidigt fanns det principiella svårigheter om kommersen drevs mycket långt.

När en klientrelation initieras ålåg det klienten att meritera sig till vidare befodran efter principen *"favour in return for service"*. Nådens idé var central men den kunde sättas ur spel genom principer grundade på kommers och börd. Det är också av avgörande betydelse om kopplingen mellan nåd och de *värdiga* mottagarna av nåden vidmakthålles. Kungen skall vara givmild men hans nåd skall inte missbrukas av ovärdiga oduglingar.⁶⁸

Kungen var den stora källan till nåd. Pensioner, ämbeten, titlar, donationer i land och pengar kunde erhållas från kungen. Och en god kung var frikostig —

men inte slösaktig.⁶⁹ Detta ideal skapade både möjligheter och problem. Genom omfattande nät av patronage kunde kungen och hans favoriter bygga upp en mycket stark maktställning som stod utanför mer formella strukturer.⁷⁰

Emellertid krävde detta att kungen hade mycket stora, för att inte säga outsinliga, resurser till sitt förfogande. Så lät t.ex. kung Jakob I av England en lavin av nådevedermålen forsa över supplikanter, men ändå fanns det många missnöjda. Därtill hade inte kungen resurser nog för den lavin han verkligen satte igång. För att få in pengar ökade han sammanblandningen mellan patronage och marknad. Titlar och ämbeten såldes alltmer öppet. Men även detta orsakade problem. Oppositionen mot förfarandet var stark då själva nådens idé blandades upp med tanken på klingande mynt.⁷¹

Patronage hade en understundom nästan sakral laddning i sitt språkbruk.⁷² Patroner var helgon som förmedlade den gudomliga/kungliga nåden. Så skrev t.ex. hovjunkaren Johan Schüttheilm till sin patron Bengt Rosenhane att han förlitade sig på honom näst Gud och kungen. Genom trohet och tjänst mot sin patron blev en klient förtjänt av nåd. Och i detta sammanhang anslog regelrätt ämbetsköp en dissonans. Att man utbytte gåvor var sedvänja och även det en form av ämbetsköp, men det ohöjda schackrandet med nåden efter tariffer passade inte in i språkbruket och kunde även rent praktiskt slå ut mer renodlat patronage som bygger på nåd.

Patronage utgöres således i verkligheten ofta av en blandning av nåd och komplementär "gyllene handslag". En klient kan skänka sin patron smärre gåvor som en fågelbössa eller "*een lijtten korgh Pæron af dæn frucht sãm här i min Trægård wæxer*".⁷³ Men när man helt övergår till att sälja ämbeten och titlar på den fria marknaden förlorar patronage sina grundprinciper.⁷⁴ Det torde emellertid ha varit sällsynt med renodlad kommers genom direkta utauktioneringar av ämbeten. Istället uppträdde det kommersiella draget inom patronage i varierande omfattning. Ofta torde det ha förhållit sig så att en person som önskade ett ämbete och var villig att betala för detta var tvungen att ha någon tidigare kontakt med den person i vars makt ämbetet fanns. Således fruktade Adam Ludvig Lewenhaupt att han inte skulle kunna avancera "*emedan iag hwarcken Patroner eller penningar thertill att emploiera hade*".⁷⁵ Likaledes förväntade sig t.ex. Carl Piper att supplikanter skulle göra honom handen tung.⁷⁶

Ett belysande exempel är när landsdomaren Ulf Bonde år 1676 ville erhålla det lediga ämbetet som landshövding i Skaraborgs län. Kungen hade tidigare lovat Bondes svärfar att Bonde skulle erhålla nästa lediga landshövdingedöme. Bonde bad sin gamle vän hovmarskalken Bengt Rosenhane att tala med kungen och med kungagunstlingen Rehnskiöld om detta. "*och iagh weet att du mycket hoos hans kongl Majjt förmåå, du haar och mycket att sei ja hoos Reenskijldh, som migh ehr sagt.*" Om Rehnskiöld hjälpte Bonde skulle den senare, när han fått fullmakt på ämbetet, i utbyte lämna 200 dukater till Rehnskiöld för dennes "*omak*".⁷⁷ Ytterligare två gånger samma år, när olika landshövdingedömen är vakanta, återkommer Ulf Bonde med sin begäran — "*hielp migh ty iagh wet att du hos konungen mycket förmåå*". Även dessa gånger skulle sekreterare kontak-

tas och utlovas ersättning för sitt omak.⁷⁸ Här ser man tydligt hur Bonde använder både patronage och kommers. Utan kontakterna med Bengt Rosenhane skulle det knappast löna sig att erbjuda 200 riksdaler.

Kommersen var understundom ganska öppen och Skarabiskoparna Olaus Fristadius och Johannes Wexionensis är exempel på 1600-talsprelater som inte var okänsliga för klangen av guld. Så klagade prästen Andreas Johannis Syntherus till hovrätten "att han till sal biskopen Joh Wexionensis givit en post penningar, silver och guld, för att bli promoverad till bättre belägenhet, men han dock ingen promotion bekommit".⁷⁹ Liknande klagomål mot Fristadius och Wexionensis framfördes även av andra präster i Skara stift. De hoppfulla klerkerna kunde t.ex. ha erlagt 20 dukater för befordran till bättre lägenhet utan att nämnvärd effekt konstaterats, varför de på olika sätt utsatte biskoparna för påtryckningar.⁸⁰

I England innebar denna marknad med försäljning av ämbeten, mutor och korrupta hovmän och ämbetsmän stora problem. Det är detta problem som Linda Levy Peck analyserar i *Court Patronage and Corruption in Early Stuart England*. Genom patronage kunde banden mellan det kungliga hovet och provinserna stärkas men en ökad försäljning av ämbeten motverkade detta. I förlängningen kunde det leda till att kungen och hans omgivning förlorade både provinsieellt stöd samt kunskap och förståelse för provinsieella krav och åsikter.⁸¹

Långt driven öppen korruptionen skakade två grundtankar i tidens syn på styrelsen. För det första var det en central uppgift för kungen att skipa rättvisa. Detta underminerades om man kunde köpa rättvisa. För det andra underminerades just det nådebaserade *patronaget* och därmed ytterst kungens ställning.⁸² Om kungen var källan till all nåd och alla förmåner så passade det inte in med ämbetsmän som livnärde sig på mutor istället för kungliga gåvor.⁸³

Detta kan förklara en del av den starka kritik som korruptionen i England och Sverige rönt.⁸⁴ Denna kritik fick i England ofta religiösa undertoner och kunde vara utgångspunkt för ytterligare opposition. Långt driven kunde denna kritik leda till att rättvisa och plikt hyllades medan inte bara korruption utan även patronage fördömdes. Puritansk kritik mot korruption riktades även mot de engelska ämbetsmän som uppbar pensioner från det katolska Spanien. Som ett redskap i puritansk opposition kunde korruptionskritik omfatta ett brett spektrum av politiskt brännbara frågor.⁸⁵

Temporära skillnader. Lojalitet

Nu övergår jag i viss mån till att koncentrera mig på den andra hypotes som uppställdes i inledningen: Att det finnes principiella skillnader mellan patronage och nepotism. Dessa skillnader har ovan diskuterats i samband med urval och sällning. Nu fortsätter jag med att beröra skillnader i tid, lojalitetskapande och beroende.

Nådbaserat patronage hade som uttalad princip avsikten att skapa starka och varaktiga lojalitetsbindningar. Däremot byggde nepotism på *redan befintliga* lojalitetsbindningar. Som nämnts ovan har nåd/patronage både ett förflutet (favour in return for service, fördröjd ömsesidighet) och en framtid till skillnad från kommers. (Därmed icke sagt att relationen mellan ämbetsköpare och ämbetssäljare alltid är kortvarig.)

En grundläggande hörnsten i klientskap är det förflutna. En patron belönar sin klient med sin nåd för dennes gjorda tjänster. Ett klient-patronförhållande var ömsesidigt. Förhållandet mellan de bägge parterna innebar informellt "reglerade" förpliktelser för båda. Men det var en ömsesidighet med *tidsförskjutning* — en fördröjd ömsesidighet. Ty medan klientens belöning (pastorat, professurer etc) låg i framtiden var det patronen fick i utbyte (tjänster och lojalitet) något som pågick redan från klientskapets början.⁸⁶

Men klienten och patronen förutsattes även ha en gemensam framtid. Själva kärnan i klientskapet är att man har blicken riktad *både* mot det förflutna och framtiden. Egentligen skulle det ideala klientskapet vara livslångt och generationsöverbyggande. Klienten försäkrar ideligen i känsloladdade fraser att han för evigt är lojal mot sin patron. Genom att klienten lät sin son bli page vid patronens hov kunde också denna långvariga bindning manifesteras och tryggas.⁸⁷ När klienten Israel Schultz (under sin andra klientkarriär) fått en dotter beklagar han också i ett brev till sin patron Joachim Stropp att det inte blev en "*sohn, dhen iagh achtade skänckia min herres käresta till een nyåhrsgåfua och page*".⁸⁸

För att hjälpa en klient till befordran måste patronen kunna lita på klientens fortsatta lojalitet i framtiden. Om en patron börjar misstro sin klient raseras klientskapet. Det var knappast någon slump att klienter i brev till sin patron bedyrade sin eviga trohet och lojalitet.⁸⁹

En förändrad lojalitet sätter det grundläggande, den långsiktiga lojaliteten, i patronage ur spel. När en klient inte ställer sig lojal mot sin långvarige patron kan detta resultera i avbrutet patronage och en oerhörd bitterhet. Även Björn Ryman har påpekat hur central tacksamhet — *gratia* — är i en patron-klientrelation.⁹⁰ Ett exempel är när Magnus Gabriel De la Gardies klient mjölnarsonen Mattias Biörenklou vände sig mot sin gamle patron. I sittande råd anklagade De la Gardie sin klient Biörenklou för att denne som rådsherre städse motarbetat sin patron trots att han var "*genom De la Gardies nåd lyftad från mjöldammet till rådsbordet*".⁹¹ Samma starka (åtminstone i skrift) betoning på lojalitet ses när Ulf Bonde gång på gång i sina brev försäkrar att han intill sin död är trogen sin vän och patron Bengt Rosenhane och dennes familj "*för om iagh annat gjorde så wore iagh den odygdigaste meniska aff wården och wåre aldrigh wårdh att solen skulle skina på migh*".⁹²

Relationen mellan en patron och hans klient är i hög grad personlig. Denna personliga prägel påverkar naturligtvis patronage avsevärt. Helmut Koenigsberger har skrivit att "*patronage and clientage and personal loyalty, run parallel to each other and are usually intertwined in varying and, often, unpredictable*

ways”⁹³ Här kommer vi in på en annan sida av patronage. En klient-patronförbindelse kan (som i fallet Ulf Bonde — Bengt Rosenhane) vara baserad på, eller utvecklas till, vänskap. Bonde och Rosenhane var båda adelsmän och goda vänner. De umgicks och Bonde skrev många familjära brev till sin vän Rosenhane som han kallade ”*min egen allerkieste Svarte Tupp*”.⁹⁴ Rosenhane var gudfar för Bondes son och gick i borgen för sin vän i finansiella transaktioner.

Nepotism *skapar* inte på samma sätt som patronage bindningar. I nepotism är ett gemensamt förflutet och en gemensam framtid i många fall självklara. Men detta grundar sig på andra principer än nåd, tjänst och tacksamhet. Utgångspunkten är en redan existerande lojalitetsbindning. Däremot kan nepotism förvisso vara ett viktigt sätt för att *stärka* redan existerande bindningar. Nepotism fungerar inom en redan befintlig fast krets.

Till detta bör dock poängteras att en släktsfär inte är helt statisk utan i viss mån stadd i förändring. Klienter kan gifta sig med släktingar till sin patron och därigenom glida in i relationer av nepotism. Det kan vara ett uttalat mål hos patronen att knyta vissa personer till sig genom äktenskapsförbindelser. Likaledes kan det vara ett mål hos klienten att bli ingift i sin patrons familj. Genom nepotism kunde patronen påverka vilken släktsfär som skapades.⁹⁵

Kommers *skapar* inte heller starka långvariga bindningar på samma sätt som patronage. När transaktionen är avklarad kan relationen mellan köpare och säljare avslutas. Snarare är det så att kommers kan utnyttja *redan befintliga* starka bindningar. Medan klientskap är en fortlöpande process har kommers mer karaktären av en isolerad händelse.

Beroende och osäkerhet

Ytterligare en principiell skillnad mellan patronage och nepotism återfinnes i beroendet. Detta beroende är sammanvävt med den stora vikten vid lojalitet och tacksamhet mellan patron och klient. Patronage *skapar* en särskild form av långsiktigt beroende och detta beroende bygger i hög grad på att klientens position är osäker. Genom den *fördröjda ömsesidigheten* är en klient under långa perioder inte säker på att tjäna på sitt klientskap. Under sextonhundratalet var t.ex. utbetalningen av löner ofta ytterligt sporadisk. Att alltför envetet kräva sin lön kunde kanske också tagas illa upp av patronen och leda till att klienten föll i onåd. En klient som föll i onåd kunde således i flera år arbeta som t.ex. sekreterare utan att få varken lön eller hjälp till bättre möjligheter i karriären. Ett sådant exempel är Magnus Gabriel De la Gardies sekreterare och klient Israel Schultz, som efter flera års tjänstgöring, finansierad av egna medel, föll i stor onåd hos sin patron.⁹⁶

Vi bör ha klart för oss att det faktum att patronen och klienten behöver ett ömsesidigt förtroende *inte* medför att deras situationer är ekvivalenta. Det är en sak om patronen förlorar förtroendet för sin klient och helt sonika överger honom. Men en helt annan sak om en klient, som kan ha investerat åratals

arbete och avsevärda pengasummor för att kunna uppnå och behålla sin position, börjar tvivla på att hans patron någonsin kommer att belöna honom.

Det sker en bortsällning, ett *urval*. Just genom att patronen kan välja mellan olika klienter — vem skall belönas, vem skall fortsätta som obelönad klient ytterligare en tid och vem skall patronen göra sig av med — skapas en konkurrenssituation och ett urval. Utifrån en personlig varaktig relation och en klients utförda tjänster skall en patron utdela de eftertraktade belöningarna i pengar och ämbeten.

Klienters beroende grundar sig på utsällningsmöjligheten. Av uppenbara skäl befann sig en person som avancerade genom nepotism i en annan situation. Som ovan nämnts erbjöd ju nepotism mycket smärre möjligheter till utsällning än patronage. Vad det gäller ämbetesköpare befinner sig även de i en form av beroendeställning. Emellertid har de (om de inte redan satsat pengar) inte investerat på samma sätt som klienten — och är därmed inte uppboundna och beroende på samma sätt.

Nu kan det, på mycket rimliga grunder, påpekas att den patron som bestämde urvalet inte alltid träffade sitt val på ett sätt som belönade "dugliga" klienter. Jag anser dock att en del omständigheter som kunde slå ut dugliga klienter var just de fenomen som motverkade nådreglerat patronage — t.ex. kommers och nepotism.

Verklighetens hybrider — sponsorer

För att nyansera bilden av renodlat patronage måste även sponsorer diskuteras. För att kunna förstå patronage är det nämligen av yttersta vikt att även studera dessa sk "sponsorer". Ty även om patronage ofta etiketteras som en dyadisk relation så spelar ofta andra människor än patronen och klienten en avgörande roll för de bådass relation. Det är viktigt att understryka att patroner och klienter påverkades även av andra.

Konkurrensen om att få en mäktig patron fick konsekvenser. En inflytelserik patron kunde t.ex. ha ett mycket stort antal klienter och tjänare. Denna omgivning påverkade naturligtvis relationen mellan patronen och klienten. Samtidigt som detta är ett tecken på konkurrens är det ett fenomen som komplicerar bilden av patronage avsevärt.

Ett sätt för klienten att vinna nåd hos sin patron var om han lyckades få *sponsorer* — dvs andra personer i patronens närhet som då och då lade ett gott ord för klienten. Detta fenomen har uppmärksamrats i den engelska litteraturen kring klientskap. G E Aylmer kallar det "sponsorship", Linda Levy Peck "brokerage" och Wallace T MacCaffrey benämner det "secondary patronage".⁹⁷ Mellan en klient och hans patron kunde det alltså finnas ett flertal sponsorer på olika nivåer. Dessa kunde förmedla nådevedermälen och vara kanaler till makthavare.

Vid hovet och kring de mest inflytelserika aristokratiska patronerna torde en våldsamt konkurrens om sponsorer och patroner ha rasat oupphörligen.

Kring kungens person flockades sk sollicitanter som ville "antichambra", "sollicitera" och "sig insinuera". Så skrev t.ex. kammarherren Nils Bagge från hovet att "*sollicitanter och pansionairer fattas här intet af åtskilliga sorter*" medan eventuell frånvaro av sollicitanter vid annat tillfälle noterades.⁹⁸ En del ville genom sina sponsorer låta en supplik komma "*för hans kongl Majitz högga konungzligga sätthe och milda öghon*".⁹⁹ I ett brev till pfalzgreven Carl Gustaf beklagar den hjälpsökande studenten Arvidus Grundelius sin avsaknad av sponsorer "*Jagh haffwer ingen bekant uthij h. furstl. durchl. högtberömmeliga hoff, som min saak kunde promovera therföre ähr twiffelsuthan min resolution så länge differerats*".¹⁰⁰

Ceremonimästaren Anders Grönberg skrev ursäktande till Bengt Rosenhane "*Jagh ähr aldels i den förhåpning att du ähr så good och förlåter migh dedh jagh ennu vijdare beswärar digh medh mine bref, som icke bringa något annat än sollicitationer, och ehuruwähl jagh weet att icke något kan wara förtretligare än sådana commissioner*".¹⁰¹

Denna konkurrens kunde kombineras med andra inslag från nepotism och kommers. För att nyansera bilden bör påpekas att många sponsorer förväntade att klienten uttryckte sin erkänsla i klingande mynt (se t.ex. ovan om ersättning för "omak").¹⁰² Gyllene handslag var kutym och därigenom kunde sporadiskt avlönade men makten närstående personer förbättra sin ekonomi.¹⁰³ Det gällde alltså att ha pengar till att betala sponsorer. Höga krav på ersättning till sponsorer fjärrar relationen mellan klienten och sponsorn från patronage och driver den närmare kommers. Sponsorer kan även verka utifrån mer nepotismbetonade bevekelsegrunder (se Bengt Rosenhane ovan). Så fungerade t.ex. klienten Israel Schultz som sponsor för sin syssling Samuel Brunnus. Ty Schultz försökte genom sin patron greve Magnus Gabriel De la Gardie utverka ett stipendium åt Brunnus.¹⁰⁴ Dessa kedjor kunde innehålla många länkar. Mellanledet sponsorer innebar att t.ex. patronage och nepotism, trots principiella skillnader, kunde kombineras.

Sammanfattande diskussion

*My Lord Tomnoddy is thirty-four;
The Earl can last but a few years more.
My Lord in the Peers will take his place;
Her Majesty's councils his words will grace.
Office he'll hold and patronage sway;
Fortunes and lives he will vote away;
And what are his qualifications?—
ONE!
He's the Earl of Fitzdotterel's eldest son.*

My Lord Tomnoddy av Robert
Barnabas Brough

Denna artikel har ägnats tre olika principer för befordran: patronage, nepotism och köp — en kamp mellan idéerna nåd, börd och kommers. Patronage, nepotism och ämbetshandel är ingen okomplicerad treenighet, den är egentligen en treenighet där de olika beståndsdelarna är utan sammanblandning oupplösli- gen förenade. Om en samexistens var det normala så växlade ändå betydelsen av de olika komponenterna. I själva verket rymmer denna samexistens sådana motstridiga krafter att de olika delarna hotar att underminera varandra.

Patronage jämställs ibland med korruption, oduglighet och allmän ruttenhet. Patron-klientrelationer är emellertid avsevärt mer komplicerade än så och utgör en specifik form av "korruption". Klientskap utgår från principen om *nåd*. Även om detta blandas upp med kommers utgör denna idé något speciellt och egenartat. Den skapar andra bindningar, lojaliteter och attityder än kommers. I själva verket undergrävs nådprincipen av en långt driven kommersialisering. Nepotism eller kommersialisering bygger på delvis andra principer än rent patronage.

Patronage har sålunda påståtts motverka duglighet. Men i verkligheten kunde patronage öppna vägen för talanger. Wallace MacCaffrey har nyligen påpekat detta apropos patronage under Tudorerna — "*talent as much or more than birth was the key to advancement*".¹⁰⁵ Hur kunde detta vara möjligt? Jag har i denna artikel berört ett antal orsaker, varav en grundläggande orsak är att patronage inte begränsar urvalet på samma sätt som nepotism. I kontrast till detta kan man sätta nepotism som verkar starkt begränsande. En paradox är dock att en ymnig tillströmning av klienter kan leda till att många presumptiva klienter (som Samuel Stehen ovan) bortfaller och aldrig blir en del av "klienturvalet".

En annan betydelsefull skillnad mellan patronage och nepotism är sållnings- möjligheterna. Patroner kunde kassera sina klienter men inte sina barn. Detta är av yttersta vikt för befodringsgången. Emellertid fungerade inte denna ut- sållning med nödvändighet meritokratiskt, ty utsållningen kunde ju även drabba dugliga klienter.

Det finns således olika urvalspriniper för patronage, nepotism och kommers. Även det urval som tillhandahålles är olika. Och den framtid som grundläggs är annorlunda. Nepotism kanske stärker band mellan människor, men det är ofta redan befintliga och oförstörbara band. Kommers skapar knappast några band och beroendeförhållanden av samma art, efter den avslutade transaktion- en behöver relationen inte bestå. Patronage som utvecklas väl för båda parter kan däremot skapa eller stärka band och beroenden. Till skillnad från de båda andra kan alltså patronage dana någonting som är både hållbart och som inte skulle existerat utan patronage — ett långvarigt band mellan två människor.

Patronage giver möjligheten att befodra talanger och samtidigt knyta dessa till sig. Men det beror på hur *patronen* själv väljer ut och sedan handskas med sina klienter. David Starkey har sagt att "*a patron who takes pains wins clients*" men det var ingalunda säkert att alla patroner gjorde sig särskilt stort besvär för sina klienters skull.¹⁰⁶ Tvärtom kunde en patron låta nepotism eller mutor

ta överhanden så att välförtjänta klienter misslyckas eller söker sig en annan patron. Det kan också vara så att en patron verkligen hjälper just sina klienter, men att de klienter som hjälps är ögontjänare eller odugliga. I dessa senare fall motverkar patronen sina egna intressen, förutsatt att han vill ha dugliga och pålitliga anhängare, men detta är ju ingalunda unikt.¹⁰⁷ Dikten i inledningen av detta avsnitt belyser just detta — patronage gav verkligen möjligheter att befordra talanger men det torde ha varit vanligt att en patron, i likhet med My Lord Tomnoddy, mer eller mindre föddes till sin position.¹⁰⁸

Det är inte meningsfullt att hävda någon generell tes om att klienter alltid var dugliga (eller odugliga).¹⁰⁹ Ett sådant påstående skulle falla på sin egen uppenbara orimlighet. Inte heller var patronage någon idyll med enbart goda och välvilliga mecenater — tvärtom var osäkerheten och beroendet en oerhört betydelsefull del av en klients liv. Patronage var helt enkelt ett system som byggde på andra principer än nepotism eller kommers. Genom dessa principer fanns det möjligheter att verkligen ha starka meritokratiska inslag, i betydelsen befordran efter duglighet, i patronage. Om dessa möjligheter utnyttjades berodde dock ytterst på patronen.

Även om jag i denna artikel diskuterat de principiella skillnaderna mellan patronage, nepotism och kommers finns det ofta inga klara och entydiga gränser mellan dessa företeelser i verkligheten. Många relationer rör sig i gränzonen mellan patronage och nepotism. Samma relation kunde präglas av en samverkan av dessa ting. Som Wim Blockmans skrivit "*the practical evidence clearly demonstrates how closely interlinked the conceptually different phenomena of corruption, venality, brokerage and patronage appear and how much they interfere with the functioning of the formal state institutions*".¹¹⁰ Renodlat nådereglerat patronage var nog snarast ett specialfall. Det torde ofta ha kompletterats med sponsorer som kunde arbeta utifrån en blandning av nåd och kommers. Därtill är det ofta svårt att skilja mellan patronage och vänskapsförbindelser. Denna komplicerade väv av relationer gör det, i mitt tycke, än viktigare att urskilja de grundläggande olikheterna. Kanske bör man först klargöra och betänka dessa skillnader för att bättre förstå de sammanblandningar som fanns i verkligheten.

Noter

1. Antoni Maczak. "From Aristocratic Household to Princely Court. Restructuring Patronage in the Sixteenth and Seventeenth Centuries", i R Asch & A Birke (eds) *Princes, Patronage and the Nobility. The Court at the Beginning of the Modern Age*. Oxford 1991. s 316.
2. Peck, Linda Levy. *Northampton: Patronage and Policy at the Court of James I*. London 1982. s 61.
3. Att Antoni Maczak hävdar att patronage "never seemed to have flourished" i Skandinavien beror nog snarast på att svenska studier angående detta fenomen är så få. Maczak 1991, s 326.
4. Rystad, Göran. "The King, the Nobility, and the Growth of Bureaucracy in 17th Century Sweden." I *Europe and Scandinavia. Aspects of the Process of Integration in the 17th Century* (ed Göran Rystad). Lund 1983. s 70.
5. Asker, Björn. *Officerarna och det svenska samhället 1650—1700*. Uppsala 1983.
6. Gaunt, David. *Utbildning till statens tjänst. En kollektivbiografi av stormaktstidens hovrättsauskullanter*. Uppsala 1975.
7. Losman, Arne. *Carl Gustaf Wrangel och Europa*. Uppsala 1980.
8. Norrhem, Svante. "En tjänstetillsättning under 1670—talet. Exemplet Axel Behmer", *Personhistorisk Tidskrift*, 1991:3—4.
9. von Platen, Magnus. (ed) *Klient och Patron. Befordringsvägar och ståndscirkulation i det gamla Sverige*. Borås 1988.
10. Maczak 1991.
11. Se t.ex. Eva Österberg "Social arena or theatre of power? The courts, crime and the early modern state in Sweden." I *Maktpolitik och husfrid. Studier i internationell och svensk historia tillägnade Göran Rystad*. Lund 1991. s 58. Palme, S U. "Parlament und Bürokratie im 16. bis 20. Jahrhundert". I Karl Bosl (ed) *Der moderne Parlamentarismus und seine Grundlagen in der ständischen Repräsentation*. Berlin 1977. Gebhardt, Jürgen. "Politische Demokratie und soziale Gewaltenteilung in Schweden", *Civitas*, 1977.
12. Maczak, Antoni. "Patronage im Herzen des frühneuzetlichen Europa", i *Klientelsysteme im Europa der Frühen Neuzeit*. (ed Antoni Maczak) München 1988. s 88. Molho, Anthony. "Patronage and the State in Early Modern Italy", i *Klientelsysteme im Europa der Frühen Neuzeit*. (ed Antoni Maczak) München 1988. s 241.
13. Molho 1988, s 241.
14. Se t.ex. Asker 1983, s 106ff; Victor Morgan "Some Types of Patronage, Mainly in Sixteenth- and Seventeenth-Century England", i *Klientelsysteme im Europa der Frühen Neuzeit*. (ed Antoni Maczak) München 1988. s 98.
15. Se t.ex. Asker 1983, s 106ff. Meritokratisk befordran är naturligtvis något i högsta grad svårbestämt. Hur behandlas t.ex. anciennitet?
16. Ryman, Björn. "Eric Benzelius den yngre, de mångas patronus". I *Klient och patron. Befordringsvägar och ståndscirkulation i det gamla Sverige*. (ed Magnus von Platen) Borås. s 43.
17. Asker 1983, s 106.
18. Peck, Linda Levy. *Court Patronage and Corruption in Early Stuart England*. London 1990, s 2.
19. Johannesson, Kurt. "Erik Lindschöld, konsternas beskyddare". I *Klient och patron. Befordringsvägar och ståndscirkulation i det gamla Sverige*. (ed Magnus von Platen) Borås 1988. s 39.
20. Ämbetshandel har behandlats av ett flertal forskare som t.ex. Roland Mousnier *La Venalité des offices en France sous Henry IV et Louis XIII* (Rouen 1945); Malettke, Klaus. (ed) *Ämterkäufllichkeit: Aspekte sozialer Mobilität im europäischen Vergleich (17. und 18. Jahrhundert)* (Berlin 1980); Peck 1990 och Aylmer 1961.

21. Norrhem 1991, s 84. Under senare tid användes ibland nepotism som ett begrepp för olika former av patronage. I denna artikel utgår jag från nepotism såsom "the system of appointing relatives to public office". *Encyclopaedia of the Social Sciences*, vol 13, under "Spoils System". New York 1948.
22. Det är också av intresse att patronage inom konst och musik — mecenatskap — förefaller att ha en avgjort mer positiv klang än patron-klientförbindelser inom ämbetsvärlden eller politiken.
23. Se även Norrhem 1991.
24. Persson, Fabian. "Att leva på hoppet — om den misslyckade klienten", *Historisk Tidskrift* 1992:3. Persson, Fabian. *Lysande utsikter. Om en klient och klientskap under stormaktstiden*. Historiska institutionen, Lunds universitet 1991.
25. Weber, Max. *On Charisma and Institution Building. Selected Papers, Edited and with an Introduction by S.N.Eisenstadt*. Chicago 1968. s 69.
26. Weber 1968. s 69.
27. Weber 1968, s 69.
28. Asker 1980, Norrhem 1991.
29. Aylmer 1961, s 69.
30. Nils Runeby har diskuterat olika periodiseringsmodeller beträffande byråkratisering utifrån nutida tyska teoretiker. Se Nils Runeby "Mandarinernas uppkomst. Framväxten av ett kompetensbestämt ämbetsmannastånd: en exempelsamling", i *Bördor, bönder, börd i 1600-talets Sverige* (ed Margareta Revera & Rolf Torstendahl). Uppsala 1979.
31. Edler, P J. *Om börd och befördran under frihetstiden*. Stockholm 1915. (Se första kapitlet om 1600-talet.); Rystad, Göran. "Med råds råde eller efter konungens godtycke? Makten över ämbetsutnämningarna som politisk stridsfråga under 1600-talet", *Scandia*, 1963; Rystad 1983. Svante Norrhem (1991) har dock berört befördran utifrån patronage och nepotism.
32. Naturligtvis var adelsprivilegier inte helt nya varken i idé eller praktik år 1611. Jfr t.ex. det välkända Postulata nobilium år 1594. Edlund, Sven. *Diskussionen om begåvningsurvalet under reformations- och stormaktstiden*. Lund 1947, s 179f. Elmroth, Ingvar. *För kung och fosterland. Studier i den svenska adelns demografi och offentliga funktioner 1600—1900*. Lund 1981. s 218ff.
33. Citerat efter Edlund 1947, s 182.
34. Se Göran Rystads artikel "The King, the Nobility and the Growth of Bureaucracy in 17th Century Sweden" i *Europe and Scandinavia. Aspects of the Process of Integration in the 17th Century* (ed Göran Rystad). Lund 1983.
35. Riksrådsprotokoll 1648 27/3. Tryckt i *Svenska Riksrådsprotokoll*. vol XII. 1647—1648. Handlingar rörande Sveriges historia, tredje serien. Stockholm 1909.
36. Sjödel, Ulf. *Kungamak och högaristokrati. En studie i Sveriges inre historia under Karl XI*. Lund 1966. s 60.
37. Sjödel 1966, s 60.
38. Samma sak gäller naturligtvis även England. Se MacCaffrey, Wallace. "Patronage and Politics under the Tudors", i Linda Levy Peck (ed) *The Mental World of the Jacobean Court*. Cambridge 1991. s 21. Att specificerade krav på tjänstesökanden innebär problem för klientväsendet är naturligt och framgår av Asker (1980) och Edler (1915).
39. Asker 1980, s 107.
40. Elmroth 1981, s 207.
41. Se Edlund 1947.
42. Edlund 1947, s 203ff.
43. Runeby, Nils. *Monarchia Mixta*. Uppsala 1962. s 128ff.
44. Runeby 1962, s 129.
45. Runeby 1962, s 129.

46. Runeby 1962, s 129f.
47. Runeby 1962, s 130.
48. Jag vill betona att denna frågeställning *inte* innebär att det inte fanns fler förhållanden, än de ovan nämnda, som var av betydelse för meritokrati.
49. Koenigsberger, Helmut. "Patronage, Clientage and Elites in the Politics of Philip II, Cardinal Granvelle and William of Orange", i *Klientelsysteme im Europa der Frühen Neuzeit* (ed Antoni Maczak). München 1988; Persson 1992.
50. Johannesson 1988, 25f.
51. Bengt Scheringsson Rosenhanes korrespondens. Brev från Anders Graan till Bengt Rosenhane, daterat Lindholmen 1676 22/2. Uppsala universitetsbibliotek.
52. Bengt Scheringsson Rosenhanes korrespondens. Brev från Martin von Böckeln till Bengt Rosenhane, daterat Hamburg 1670 15/1. Uppsala universitetsbibliotek.
53. Bengt Scheringsson Rosenhanes korrespondens. Brev från Helena Yxkull till Bengt Rosenhane, daterat 1679 9/10. Uppsala universitetsbibliotek.
54. T.ex. Rosenhane och Schüttehielm. Generalamiralen Hans Wachtmeisters korrespondens vittnar även om att många personer kunnna till amiralitetet såg det som en naturlig väg att söka hjälp hos sin förman Wachtmeister. Se Hans Wachtmeisters korrespondens i Johannishus arkiv.
55. Brev från Johan Ekeblad till fadern Christoffer Ekeblad, daterat Stockholm 1660 11/7. Tryckt i *Johan Ekeblads bref* (utg N Sjöberg) vol 2. Stockholm 1915.
59. Liknande samtida klagomål mot nepotism citeras i Folke Wernstedts *Kungliga Svea Livgardes historia 1660–1718*. Stockholm 1954, s 32. Förmyndarregimens avoghet mot uppkomlingar spåras även i riksskattmästaren Gustaf Bondes "politiska program" 1661 och i Claes Rålamb's memorial från år 1665. Se Georg Wittrock "Riksskattmästaren Gustaf Bondes politiska program 1661", *Historisk Tidskrift*, 1913. Claes Rålamb's memorial tryckt i *Svenska Fatburen* 1769 4/7 och 11/7.
57. Bengt Scheringsson Rosenhanes korrespondens. Brev från Åke Sparre till Bengt Rosenhane, daterat Leckenick 1672 30/1. Uppsala universitetsbibliotek.
58. Bengt Scheringsson Rosenhanes korrespondens. Brev från Åke Sparre till Bengt Rosenhane, daterat Sparreholm 1675 23/1. Uppsala universitetsbibliotek.
59. Beträffande Axel Oxenstierna se Elmroth 1981, s 222.
60. Elmroth 1981.
61. Parkinson, C Northcote. *In-Laws and Outlaws*. London 1962. s 35.
62. Persson 1992.
63. Brev från Johan Ekeblad till Christopher Ekeblad, daterat Stockholm 1654 25/10. Tryckt i *Johan Ekeblads bref* (utg N Sjöberg) vol 1. Stockholm 1911. En variant anføres av Ulf Bonde: "som de pläger säija kommer du utur ögonen så kommer du utur minnet". Bengt Scheringsson Rosenhanes korrespondens. Brev från Ulf Bonde till Bengt Rosenhane, daterat Waholm 1664 20/4. Uppsala universitetsbibliotek.
64. Bengt Scheringsson Rosenhanes korrespondens. Brev från Ulf Bonde till Bengt Rosenhane, daterat Waholm 1677 17/5. Uppsala universitetsbibliotek.
65. Bengt Scheringsson Rosenhanes korrespondens. Brev från Johan Schüttehielm till Bengt Rosenhane, daterat Stockholm 1679 16/8. Uppsala universitetsbibliotek.
66. M G De la Gardies samling. Brev till M G De la Gardie från Israel Schultz, daterat Göteborg 1658 12/4. RA.
67. Bengt Scheringsson Rosenhanes samling. Brev till Bengt Rosenhane från Heinrich Schütz, daterat Stockholm 1679 29/4. Uppsala universitetsbibliotek.
68. Jfr Peck 1990, s 50ff.
69. Peck 1990.
70. Antoni Maczak omnämner detta som ett av användningsområdena för kungligt patronage. "From Aristocratic Household to Princely Court: Restructuring Patronage in the Sixteenth and Seventeenth Centuries", i *Princes Patronage and the Nobility. The Court at the Beginning of the Modern Age*. (ed R Asch & A Birke). Oxford 1991. s

318f. Se även Peck 1982; Lockeyer, Roger. *Buckingham*. London 1981.

71. Peck 1990.
72. Peck 1990, s 12ff.
73. Exemplet med fågelbössan hämtat från Bengt Scheringsson Rosenhanes korrespondens. Brev från Fromhold Fägerskiöld till Bengt Rosenhane, daterat Kumla 1683 21/6. Uppsala universitetsbibliotek. Citatet om pärenen från greve Hans Wachtmeisters korrespondens. Brev från Peter Krusebiörn till Hans Wachtmeister, daterat Arup 1682 30/9. Johannishus arkiv.
74. Ett exempel på kommers beträffande titlar återfinnes i ett brev där Göran Gyllenstierna år 1674 erbjuder tusen dukater mot att kungagunstlingen Örnstedt ser till att han upphöjes till greve. Rystad, Göran. "Bröderna Johan och Göran Gyllenstierna och greveståndet", *Karolinska Förbundets Årsbok*, 1955.
75. Adam Ludvig Lewenhaupts berättelse. I *Historiska handlingar*, vol 34:2. Stockholm 1952. s 10.
76. Fryxell, Anders. *Berättelser ur den svenska historien*. Vol 27. Stockholm 1858. s 78.
77. Bengt Scheringsson Rosenhanes korrespondens. Brev från Ulf Bonde till Bengt Rosenhane, daterat Waholm 1676 13/5. Uppsala universitetsbibliotek.
78. Bengt Scheringsson Rosenhanes korrespondens. Brev från Ulf Bonde till Bengt Rosenhane, daterat Stockholm 1676 26/7. Uppsala universitetsbibliotek. Samt Bengt Scheringsson Rosenhanes korrespondens. Brev från Ulf Bonde till Bengt Rosenhane, daterat Erstavik 1676 27/9. Uppsala universitetsbibliotek.
79. Se om Andreas Johannis Syntherus i Joh W Warholms *Skara stifts herdaminne*. Vol 1. Mariestad 1871. s 506f.
80. Se Jonas Laurentii, Andreas Grolander och Ericus Jonae. Warholm 1871, s 247, s 477f och s 540.
81. Peck 1990, s 75ff.
82. Peck 1990, s 161ff.
83. För en svensk diskussion av synen på den kungliga nåden se Eva Österberg "Folklig mentalitet och statlig makt. Perspektiv på 1500- och 1600-talens Sverige", *Scandia* 1992:1. s 94f. Runeby, Nils. "Godh politie och regemente", i *Gustav II Adolf — 350 år efter Lützen*, utgiven av Livrustkammaren 1982.
84. I Sverige var bl.a. Olof von Dalin en frän kritiker av ämbetshandeln.
85. Peck 1990, s 161ff.
86. För en diskussion av den fördröjda ömsesidigheten se även Persson 1992.
87. Se t.ex. Magnus Gabriel De la Gardies page Axel Quensel. Alice Quensel, "Släkten Quensels andra generation i Sverige. 1600-talsbilder från familjen De la Gardies hov". *Personhistorisk Tidskrift* 1967.
88. Generalguvernörens över drottning Kristinas underhållsländer arkiv. Skrivelser från Öland till generalguvernören Seved Bååt. Brev till Joachim Stropp från Israel Schultz, daterat Borgby 1665 10/2. RA.
89. Peck 1990, s 12ff. Det fanns också i de mönsterbrevsamlingar som studerades i skolorna exempel på korrespondens mellan klienter och patroner. Se Johannesson 1988.
90. Ryman 1988, s 44ff.
91. Riksrådsprotokoll 1667 5/12. Citerat efter Anders Fryxell *Berättelser ur svenska historien*, vol 13. Stockholm 1846. s 104.
92. Bengt Scheringsson Rosenhanes korrespondens. Brev från Ulf Bonde till Bengt Rosenhane, daterat Stockholm 1663 8/8. Uppsala universitetsbibliotek.
93. Koenigsberger 1988. s 147.
94. Se t.ex. Bengt Scheringsson Rosenhanes korrespondens. Brev från Ulf Bonde till Bengt Rosenhane, daterat Marieholm 1666 4/1. Uppsala universitetsbibliotek.
95. Se hertigen av Buckingham's exempel. Lockeyer 1981.
96. Se Persson 1992.

97. Aylmer, G E. *The State's Servants*. London 1973. s 63ff. Peck 1990, s 22. MacCaffrey, Wallace T. *Place and Patronage in Elizabethan Politics*. Ingår i *Elizabethan Government & Society, Essays presented to Sir John Neale* (ed S T Bindoff, J Hurstfield & C H Williams). London 1961. s 118f.
98. Bengt Scheringsson Rosenhanes samling. Brev till Bengt Rosenhane från Nils Bagge, odaterat (1681). Uppsala universitetsbibliotek. Bengt Scheringsson Rosenhanes samling. Brev till Bengt Rosenhane från Nils Bagge, daterat Kungsör 1681 11/4. Uppsala universitetsbibliotek.
99. Bengt Scheringsson Rosenhanes samling. Brev till Bengt Rosenhane från Bengt Leijonstierna, daterat Stockholm 1687 27/7. Uppsala universitetsbibliotek.
100. Stegeborgssamlingen. Skrivelser till pfaltzgreven Carl Gustaf. Brev från Arvidus Grundelius till pfaltzgreven Carl Gustaf, daterat Greifswald 1650 6/5. RA.
101. Bengt Scheringsson Rosenhanes samling. Brev till Bengt Rosenhane från Anders Grönberg, daterat Stockholm 1680 14/1. Uppsala universitetsbibliotek.
102. Se t.ex. ovan Ulf Bondes tal om 200 dukater till Rehnskiöld. Ett liknande exempel i Persson 1992.
103. Smith, A G R. *Servant of the Cecils. The Life of Sir Michael Hicckes*. London 1977. s 66.
104. Om detta fall se Persson 1992.
105. MacCaffrey 1991. s 28.
106. Starkey, David. *Henry VIII. Personalities and Politics*. London 1991. s 135.
107. Beträffande prästeståndets kritik mot klientväsendet inom kyrkan se Edlund 1947, s 172ff.
108. Detta är enligt min mening en rimlig ståndpunkt även om det fanns betydelsefulla patroner som var homines novi (som Erik Lindschöld och Erik Dahlberg).
109. Varningar mot generaliseringar och "overall theories" om patronage utfärdas bl.a. av Anthony Molho. Molho 1988, s 241f.
110. Blockmans, Wim. "Patronage, Brokerage and Corruption as Symptoms of Incipient State Formation in the Burgundian-Habsburg Netherlands", i *Klientelsysteme im Europa der Frühen Neuzeit* (ed Antoni Maczak). München 1988. s 121f.